УДК 811.161.2'38:821.161.2 - 13.41/7.08

Васьків М.І.

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРІВ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Коли йдеться про особливості художнього мовлення у творах прикарпатських чи закарпатських письменників, обов'язково одними з перших постають питання про те, чи послуговується письменник нормами літературної мови, чи спирається він на особливості місцевого діалекту, яким є співвідношення між діалектною й літературною мовою в його текстах. Закономірно постають ці питання і при вивченні ідіостилю Івана Михайловича Чендея, на що звертали увагу В. Ариповський, А. Вегеш, О. Миголинець, В. Статєєва, Г. Удовиченко [1-5] та ін.

Для письменника "мовний" вибір творчості не був швидким, простим і однозначним. Це стає зрозумілим, якщо врахувати, що ще в середині XIX ст., під впливом москвофільських настроїв, "будителями" було запроваджене "язичіє", яке лише частково враховувало особливості народної мови закарпатців, зовсім мало спільного було у нього з українською літературною мовою (І. Котляревського, Т.Шевченка), натомість потужними були впливи церковнослов'янської та російської мов. Москвофільські настрої були поширеними серед закарпатської інтелігенції також у міжвоєнне двадцятиліття минулого століття. Це стосується й більшості викладачів Хустської гімназії, серед них – П. Лінтура, який був організатором, натхненником і керівником літературного гуртка, до складу якого входив гімназист Іван Чендей. Мабуть, цей факт (а також переважно російськомовна літературна лектура) став визначальним, бо перші твори письменника на початку 40-х років були написані російською мовою. Це попри те, що верховинський діалект, рідний для І. Чендея, від російської мови дуже далекий, що знайомство з українською літературою відбулося ще в Дубівській народній школі, в якій навчання велося мовою, що синтезувала місцевий діалект із літературною українською мовою (саме такими були затверджені чехословацьким освітнім міністерством підручники О. Маркуша та Ю. Ревая) [4, 241-244]. Не могли пройти непоміченими повз письменника також і події становлення та знищення Карпатської України.

Тільки з 1947 року, як відзначають біографи, І. Чендей починає писати художні твори, насамперед новели, оповідання й нариси, українською мовою. Письменник пізніше наголошував на тому, що до такого вибору він свідомо прийшов сам, після ґрунтовного знайомства з українською класикою й сучасною літературою, переконавшись, що українська мова й українська нація є найближчими до мови й етносу Закарпаття. Очевидно, що під впливом посиленої українськомовної лектури актуалізувалися й попередні чинники "українського" виховання, національного самоусвідомлення письменника у роки чехословацького й угорського панування, Карпатської України та Другої світової війни. важливим чинником стало, мабуть, стажування І. Чендея-журналіста в Харкові та журналістська діяльність протягом багатьох років у "Закарпатській правді".

Уже перша післявоєнна новела "Ружана" (1947) написана добірною українською мовою, з абсолютним домінуванням норм літературної мови. Поряд із цим можна відзначити, що в тексті новели зустрічаються характерні для малої батьківщини письменника діалектизми. Загальноприйнято вважати, що вживання діалектизмів у художньому творі повинно бути помірним, місцеві фонетичні, лексичні, морфолого-синтаксичні мовні особливості повинні відтворити екзотичність краю, місцевий колорит, реалії буття місцевого населення, особливо якщо вони не мають відповідників у літературній мові. Але дуже важливо, щоб діалектизми були зрозумілі з контексту, не породжували потребу постійно з'ясовувати значення тих чи інших форм, що би руйнувало цілісне сприйняття тексту. Порада поміркованого і доречного використання діалектизмів є дуже цінною, але завжди загальною, бо вона не визначає і не може визначити конкретних параметрів співвідношення діалектних і літературних мовних форм. Письменник у кожному конкретному випадкові повинен цю складну дилему вирішувати самостійно, і так само кожен більше чи менше підготовлений читач самостійно вирішує для себе доречність уведення автором у текст діалектизмів, їх достатність, недостатню або надмірну кількість.

Уживання діалектизмів у першій українськомовній новелі І. Чендея є дуже поміркованим, письменник переважно використовує діалектні лексеми на позначення понять і предметів, які не мають прямих відповідників у літературній мові (*колиба, токан, кісниці,* назви трав і квітів *невістульки, головань, сині свічки, дзвіночки* та ін. [6, 20-25]). Зрідка діалектизми творять місцевий колорит, дублюючи загальнолітературні лексеми (*деревище* замість *труна, стайня* замість *хлів*, *банківка*, *стівка* тощо*)*. Для творення колориту вживаються і місцеві фразеологізми на зразок *щоб його розметало людське добро, щоб повісився на сухій вільсі* та ін. Варто зазначити, що письменник, однак, не піддається спокусі використовувати винятково діалектні лексеми, які

використовуються жителями Дубового і прилеглих верховинських сіл, знаходячи їм відповідники з літературної мови: *ратиці* замість діалектного *папірки*, *палиця* замість *бота* тощо. З усього сказаного можна зробити висновок, що абсолютна більшість тексту є зрозумілою для читача з будь-яких регіонів України, невідомі для нього діалектизми він легко може встановити з контексту, хоча "Пояснення окремих слів" [7, 512-515] теж видається конче необхідним для кожного загальноукраїнського видання творів І. Чендея.

Задекларовані у першому українськомовному творі письменника спосіб вживання діалектних форм, їх співвідношення з літературними нормами залишаються майже незмінними для всієї подальшої творчості І. Чендея, незалежно від жанру і часу написання нових текстів, і це попри те, що протягом подальшого півстоліття митець пройшов складний еволюційний шлях. Пояснити це можна тим, що незмінним залишався локус творів письменника: рідне Дубове, його трансформований інваріант – село Забереж, ширше – верховинський ареал, інколи села Свалявщини чи Мукачівщини, а головними персонажами цих творів є селяни-закарпатці з їх щоденними клопотами й незмінними екзистенційними цінностями. Виняток становить невелика група творів з життя інтелігентів-письменників, переважно сатирично-іронічних, та повість "Далеке плавання", дія яких відбувається в обласному центрі (мається на увазі Ужгород), тому в цих творах використання діалектизмів зведено до мінімуму.

Зрозуміло, що мовні особливості ідіостилю письменника не можуть бути зведені тільки до характеристики кількісного і якісного вживання діалектизмів, адже є чимало інших засобів які творять неповторну образність справжнього майстра. Мав такі засоби у своєму письменницькому арсеналі й Іван Чендей. Насамперед це стосується уміння творити враження епічності, епічної розлогості, неспішності дії, незалежно від того, чи це коротка новела чи кількасотсторінковий роман. Епічність ця твориться насамперед за рахунок нагромадження великої кількості деталей, особливо при відтворенні трудових процесів. І. Чендей не просто повідомляє про ту чи іншу роботу персонажів, але саме відтворює трудові процеси до дрібниць. Так, на півсторінки письменник розписує те, як старий Катрич ("Син") набирав води з джерела [6, 147]. У повісті "Терен цвіте" аж до надміру деталей описується чищення поля, косовиця, посадка і збір картоплі, перетворення джерела на криницю, робота Василя Порадюка на пилорамі, будівництво млина та багато ін.

Ґрунтовністю й детальністю характеризуються також майже усі пейзажні, інтер'єрні описи, абсолютна більшість дій персонажів, навіть буденні чи святкові сніданок, обід або вечеря: "Над картоплею все ще піднімався легкий випарок, на бляшанці все ще шкварчала цибуля в олії. З невеликої дерев'яної мисчини пахло колоченою квасолею, що була приправлена сушеним і тертим між долонями городнім чабриком, – Василина зналася на всяких приправленнях, певно, як жодна з господинь великої зеленої Верховини. Внесла мерщій квашеної капусти на полив'яному тарелі. Михайло повів очима, шукаючи хліб. Зняв з полиці на кленовому листі печену ще не зчерствілу паляницю. Блиснуло вістря ножа, креслячи по дну хлібини хреста, й скиби обережно лягали на білу скатертину" ("Птахи полишають гнізда...") [6, 343]. Далі письменник майже на півтори сторінки описує процес трапези і завершення сніданку.

З наведеної вище цитати можна переконатися, що письменник вдається до творення складних синтаксичних конструкції, але вони не домінують, бо поєднуються з простими реченнями, часто – односкладними чи неповними. Це, своєю чергою, сповільнює темпоритм художнього мовлення, як само собою зрозуміле, сприймається детальний виклад дій, із відтворенням побічних дій, екскурсами в минуле, різноманітними відступами тощо. Незмінною залишається високого рівня деталізація викладу. Імпресіоністичні яскраві, але поодинокі деталімазки майже повністю відсутні в доробку І. Чендея і є тільки поодинокими винятками з загального масиву його текстів. Непритаманним і винятковим також є переказ дій, замість їх детального відтворення, наприклад: "Парубки повертали з війни. // Парубки приглядалися до дівчат. // Парубки хотіли женитись. // Повернувся з війни Іван. // Хотів женитись Іван. // Приглядався до дівчат Іван. // У газди Маріаша на виданні була Верона. // Верона Маріашева впала Іванові до ока" ("Іванові журавлі"; знак // вказує на абзац між реченнями) [7, 501].

При відтворенні пейзажів, філософсько-узагальнюючих роздумів, спогадів персонажів, інколи – трудових процесів І. Чендей часто вдається до метафоризованого (тобто з великою кількістю тропів і стилістичних фігур) мовлення: "І що то був за горіх на садибі діда Василя! // Найперше – велет над велетами. Стовбур товстелезний від самої землі, а від стовбура уже й конари на всі чотири сторони світу. Вершинне гілля то купалося в небесній блакиті, то вітрами заколисувалося, то розчісувало хмари й кострубачило тумани, коли висли вони над горіхом в осінню затяжну сльоту... // У весняну пору, гляди, вже верби зеленіли – лист кучерявився, розпустився, до білих шовків черешні нарядилися..." ("Криниця діда Василя") [6, 178-179] і далі ще на сторінку опис горіха в різні пори року; "Коли коноплі були білі, як лебеді, в'язав їх докупи, брав на плече і схилом ніс додому. Горстки рядком шикував попід хату, й стояли вони собі тут, як свашки начепурені, доки Василина не бралася тіпати... Під терлицею біліла купа костриці, а

на сонці прогрівалося золотисте волокно. Було воно як мавчині розпущені коси, і нові дивно приємні пахощі осені щедрої пливли по всьому осередку…" ("Птахи полишають гнізда…") [6, 346] та багато інших подібних прикладів. Письменник уводить у тканину притаманного для епосу "прозаїчного" мовлення елементи ліричного мовлення. Оповідь набуває патетичного звучання, піднесеності за рахунок цієї ліризації.

Із наведених цитат можна спостерегти ще одну синтаксичну особливість художнього мовлення Івана Чендея: у ліризованих сегментах тексту різко зростає кількість інверсій. Це і незвичне місце підмета у кінці речення, й означення після означуваних слів, і додатки чи обставини перед підметом та присудком, і відокремлення означень від означуваних слів дієприкметниковим зворотом та ін. Інверсія є притаманною насамперед для віршованого мовлення, тобто опосередковано є пов'язаною з лірикою, тобто вона посилює ліричний струмінь в окремих сегментах епічних текстів І. Чендея.

Відтворення повторюваних у часі дій (найчастіше пов'язаних із річним циклом сільськогосподарських робіт), послідовності дій у тому чи іншому трудовому процесі, деталізованої багатогранності зовнішнього світу й діяльності людини тощо породжує в художньому мовленні Івана Чендея велику кількість складних речень у формі періоду, або простих речень із нагромадженням однорідних членів речення: "Тут для порівняння стелилося перед нею широке поле на рівнині з травами і пшеницями, з духом картопляних нив і шелестінням цілого моря кукурудзи в пору достигання… П'янила родючість благодатної ріллі, й ніяк не могла стримати в собі добрі людські заздрощі до тих, хто тут народився, кому ця земля дарує благодать, хто на цій землі живе в ситому достатку" ("Казка білого інею") [7, 304]; "Бо коли до всього я собі поміркувала, яку баламуту, яку роботу я знайшла людям, що молодиця вся в білому, в золоті так мною клопочеться, так хотіла б догодити, коли я собі подумала, що син тут пусто сидить, а моя робота дома лежить, що вже на очі не клали, все було добре…" ("Кринична вода (Сестри)" [7, с. 443] і багато ін. подібних прикладів.

Особливою розлогістю, використанням зазначених прийомів і засобів відзначаються твори І. Чендея при описах тих предметів і явищ, які можна вважати топосами, концептами для творчості письменника: хата, піч, криниця чи джерело, гора Ясенова, образи й ікони, дерева (не обов'язково дуби, але вони постійно корелюють з образом світового дерева), – які є основою життя персонажів і світогляду письменника. Звідси розлогість їх відтворення (інколи – на цілі сторінки, інколи – окремі речення, але з постійним періодичним поверненням до зображення), деталізованість до найменших дрібниць у синтезі статики й динаміки, поетизація найпрозаїчніших речей, яка породжує особливу теплоту і щирість у ставленні до них. Це пояснюється тим, що саме ці топоси-концепти є вічними цінностями, незмінними в будь-які часи добра чи негараздів, цінностями, які допомагають знайти сенс буття в хаосі щоденної суєти.

Зазначеними у статті рисами мовно-стилістичні особливості творчого доробку Івана Чендея не вичерпуються. Однак вони є найбільш прикметними для його прози, становлять стилістичний скелет його ідіостилю, вимагають подальшого поглиблення, розширення і доповнення. При цьому необхідно пам'ятати, що стилістика письменника не є самоцінною, важливо постійно враховувати її залежність від ідейного наповнення текстів, від концепції світу й людини, які постають у творчості І. Чендея.

Список використаних джерел

1. Ариповський В. Новели Івана Чендея / В. Ариповський // Закарпатська правда. – 1956. – 2 лютого. – С. 3-4.
2. Вегеш А. Літературно-художні антропоніми у творах Івана Чендея / Анастасія Вегеш // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород: Видавництво УжНУ "Говерла", 2007. – С. 204-207.
3. Миголинець О. Використання діалектної лексики у повісті Івана Чендея "Терен цвіте" / Ольга Миголинець // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород: Видавництво УжНУ "Говерла", 2007. – С. 225-227.
4. Статєєва В. Іван Чендей як мовна особистість: чинники становлення / Валентина Статєєва // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород: Видавництво УжНУ "Говерла", 2007. – С. 239-253.
5. Удовиченко Г. Деякі питання стилю письменника / Г. Удовиченко // Радянське Закарпаття: Літературний альманах. – Ужгород, 1957. – № 1. – С. 144-151.
6. Чендей І. Вибрані твори: В 2-х т. – Т. 1. Оповідання. Птахи полишають гнізда…: Роман / Іван Чендей. – К.: Дніпро, 1982. – 623 с.

7. Чендей І. Вибрані твори: В 2-х т. – Т. 2. Повісті / Іван Чендей. – К.: Дніпро, 1982. – 516 с.

Анотація. *У статті розглядаються особливості поєднання норм літературної мови з діалектними формами, вживання тропів, побудови синтаксичних конструкцій, деталізованого відтворення дій та описів у епічному творчому доробку Івана Чендея.*

Ключові слова: *літературна мова, діалектизми, метафоризація, період, однорідні члени речення, інверсія.*

Summary. *Vas'kiv M.I. The stylistic peculiarities of the artistic works by Ivan Chendey. The article deals with the peculiarities of the comparing of the main points of literary language with dialekt forms, of throps using, of sintaxis constructions building, of the detale expression of actions and descriptions in the epic artistic works by Ivan Chendey.*

Key words: *literary language, dialects, metaphorization, period, homogenious parts of sentence, inversion.*

УДК 81'373.72

Венжинович Н.Ф.

ВІДОБРАЖЕННЯ ФІЗИЧНОГО ТА ЕМОЦІЙНО–ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сучасні мовознавчі дослідження мають виражену антропоцентричну спрямованість. Науковці намагаються пояснити цілий ряд питань через призму свідомості людини, її ментальних особливостей: звичаїв, обрядів, вірувань тощо. У науковій літературі простежується презентація нових підходів до трактування, здавалося б, відомих істин. Зокрема це стосується й аналізу стійких виразів мови. Нині є багато праць, у яких учені намагаються заглибитися у джерела творення фразеологічних одиниць [1; 5-8; 10; 11; 13; 16-18; 20; 21 тощо], хоча на це була звернена увага мовознавців і дещо раніше [2; 3; 4 тощо]. Переглядаються також традиційні класифікації фразеологізмів, вони видозмінюються, або навіть замінюються новими. Захищено ряд дисертаційних досліджень, у яких по-новому розглядаються фразеологічні масиви різних мов, зокрема й української мови [9; 12; 14; 15 тощо].

У пропонованій статті ми ставимо собі за мету охарактеризувати стійкі вирази української мови, що відображають фізичний та емоційно-фізичний стан людини. Проблема видається нам актуальною, оскільки емоції супроводжують людину упродовж усього її життя та діяльності, отож відтворення їх у фразеологізмах становить неабиякий інтерес для науковців. Саме в такому аспекті зазначені мовні одиниці ще не були предметом окремого мовознавчого дослідження. Цілком погоджуємося з В.Кононенком, який стверджує, що "опрацювання народної лексики та фразеології, асоціативно-оцінних та експресивно-емотивних властивостей мови в світлі лінгвокультурології можливе лише із залученням живого мовлення, в тому числі діалектного, ненормованого, визначенням того сегмента семантики, що відтворює шар відповідних когнітивних понять і дескрипцій" [11,44]. Як зауважував І.Огієнко, "мова – не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я" [цит. за: 11, 43].

Джерельною базою нашого наукового пошуку слугував Словник фразеологізмів української мови [19, див. відповідні статті]. Услід за В.Д. і Д.В.Ужченками, під фразеологізмом розуміємо "відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення" [21, 7].

Звернемо увагу, як відтворено у стійких виразах української мови різні прояви фізичного та емоційно-фізичного стану людини. Описуємо найбільш репрезентативні, на наш погляд, тематичні групи:

Тривога, страждання: *на душі у кого* – хто-небудь сповнений якимись почуттями, відчуває щось (і про добрі, і про недобрі почуття); комусь щось дуже не подобається – *душа сохне* у кого, від чого; хтось тривожиться, страждає – *не бачити світу* (одне із трьох значень); *вішати, повісити голову; п'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем)* кого; *ссе (смокче)/ зассало (засмоктало) під ложечкою* у кого, безос.; *кривавиться серце (душа)* чиє (чия) у кого і без додатка; *ятриться серце (душа)* у кого, чиє (чия) і без додатка; *ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, розворушувати* і т. ін.) *незагойну (давню) рану в серці (в душі*), чим викликати